

О.Б. Головка

ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ, ПІВДЕННА РУСЬ І ПОЛОВЕЦЬКИЙ СТЕП У ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗЯ РОМАНА МСТИСЛАВИЧА

Життя та діяльність князя Романа Мстиславича постійно привертає увагу науковців¹. Особливо масштабною стає його політика після подій 1199 р., коли князь Роман приходить до Галича і під його владою опиняються дві величезні землі – Галицька і Волинська. Попри те що Роман був завжди досить енергійним діячем, перехід його до Галича зразу ж значно змінив масштаб та орієнтири його діяльності. Зокрема, досить виразним із цього часу стає південний вектор дій галицької адміністрації на чолі з Романом Мстиславичем.

Незабаром по прибуттю до Галича князь Роман та його оточення звертають увагу на налагодження стосунків із Візантійською імперією. 1200 р.

¹ Головка О.Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. – Київ, 2001. – 249 с.; його ж. Князь Роман Мстиславич // Вопросы истории. – 2002. – №12. – С. 52–70; його ж. Останній похід князя Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці // Український історичний журнал. – 2009. – №4. – С. 28–48; його ж. О месте захоронения галицко-волинского князя Романа Мстиславича // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – №3(37). – Москва, 2009. – С. 22–23; Войтович Л. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства // Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 13–30; його ж. Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д. Домбровського // Княжа доба. Історія і культура. – Вип. 1. – Львів, 2007. – С. 45–58; Майоров О.В. Проект “доброго порядку” галицко-волинского князя Романа Мстиславича в свете его внешней политики // Осмыслення спадщини Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії. – Львів, 2007. – С. 26; його ж. Международное положение Галицко-Волинского княжества в начале XIII в. Роман Мстиславович и Штауфены // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. – Львів, 2008. – С. 120–127; його ж. Чи відвідували послы римського папи Романа Мстиславича у Галичі? // Дрогичинь 1253. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 119–133; його ж. Ерфуртський епізод зовнішньої політики Романа // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. – Галич, 2008. – С. 84–90; Толочко О.П. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження // Український історичний журнал. – 1995. – №6. – С. 22–36; його ж. Принимал ли Роман Мстиславич посольство папы Иннокентия III в 1204 г.? // Ruthenica. – Т. 2. – Київ, 2003. – С. 195–204; Харди Ђура. Наследници Кијева: Између краљевска круне и татарског јарма. Студија о државно-правном положаји Галичке и Галичко-Волинска княжевина до 1264 година. – Нови Сад, 2002; та ін.

āðāāā Ēūāāā ē ā Āūøāāīðīāā, ē īðēāðā Ĩ ūñðēñēāā Ĩ ūñðēñēāāē-ū ē òāðēā āē Ĩ āðāāūñēāāā ē āçŷñðā ð ē āāāð ē āāāā (князю Рюрику та княгині Ганні. – О.Г.) ē òāēī āīñī ēðāī ā āūñ ē Ēūāāā Ĩ ā Āīðāð”⁵.

Про походження нової дружини князя Романа є безліч різних версій та думок, які, на жаль, не знаходять незаперечних підтверджень у джерелах. Зокрема, М. Баумгартен вважав, що новою дружиною стала Анна – дочка візантійського імператора Ісаака II, або Олексія III⁶. Польський дослідник Х. Граля “підкорегував” візантійську версію походження другої дружини Романа, припустивши, що волинський князь одружився з Марією з вельможного роду Каматеросів⁷. В.Т. Пашутом було зроблено оригінальне припущення про походження другої дружини Романа Ганни з родовитого волинського боярства, яке знайшло підтримку у Н. Полонської-Василенко й особливо М.Ф. Котляра⁸.

Останнім часом Д. Домбровський та Л.В. Войтович, розглядаючи це питання, навели додаткові аргументи на користь візантійського походження другої дружини Романа. Історики лише розійшлися в думці, хто була ця візантійка. Д. Домбровський підтримує позицію Х. Гралі, що це була Марія Каматерос⁹, а Л.В. Войтович вважає, що це була донька Ісаака II Ангела Анна¹⁰.

Не ставлячи крапку в цій полеміці, яка, на наш погляд, навряд чи буде остаточно вирішена в умовах браку прямих вказівок автентичних джерел, слід відзначити значну ймовірність візантійського походження дружини Романа. На користь цього, зокрема, свідчить дуже вагомий аргумент – грецькі імена її сина Данила, онуків Іраклія, Лева, Саломії, які раніше ніколи не зустрічалися серед представників династії Рюриковичів, а також особливе, незвично шанобливе ставлення до другої дружини Романа з

⁵ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1908. – Стб. 708.

⁶ Baumgarten N. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides russus du X-e au XIII-e siecle. – Romae, 1927. – Table V. – P. 23. – Table XI. – P. 47.

⁷ Grala H. Drugie malżeństwo Romana Mscisławowicza // Slavia orientalis. – 1982. – №3–4. – S. 117.

⁸ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 194; Полонська-Василенко Н. Княгиня Романова Ганна // Визвольний шлях. – 1954. – Кн. 3. – С. 57–64; Котляр М.Ф. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького // Археологія. – 1991. – №2. – С. 48–58.

⁹ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań, Wrocław, 2002. – S. 23–44.

¹⁰ Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 480–487. Аналогічну точку зору поділяє й О.В. Майоров (Майоров О. Зовнішня політика Галицько-Волинської Русі часів Четвертого Хрестового походу: стосунки з Німеччиною, Візантією та Польщею. – С. 117, 123; його ж. Из истории внешней политики Галицко-Волынской Руси времен Романа Мстиславича. – С. 84, 88).

боку простого населення Русі, професійність при здійсненні дипломатичних контактів у час після смерті чоловіка, коли княгиня, відстоюючи інтереси малолітніх синів Данила та Василька, вела боротьбу за повернення своєї родині спадщини Романа Мстиславича¹¹.

Джерела не дають прямої інформації щодо імені матері Данила та Василька Романовичів. Наприкінці Галицько-Волинського літопису під 1289 р. повідомляється, що на її могилі у Володимирі князь Мстислав Данилович спорудив каплицю, освятивши її іменами Іоакима та Анни (“ñî-çää äðîáí èõð èâî áí ó íää äðîáíî áääú ñâîâè Ðîî áí îâîè à î ííâñòúðâ äú ñâóðîáí. È ñâóúà ð áî èì ú î ðâääáí èèó Áèèì à è Áí úí ú”¹²). Це дало підстави для істориків вважати, що друга дружина Романа Мстиславича мала ім’я Анна.

Отже, в 1200 р. галицько-візантійські переговори завершилися не тільки підписанням важливих угод, які, ймовірно, були скріплені укладенням і матримоніального союзу галицько-волинського князя з візантійською принцесою. Незабаром ці угоди знайдуть відбиття у степовій політиці Романа, а також у його відносинах з іншими південноруськими князями.

Зайняття Романом Галича у 1199 р., швидке зміцнення позицій князя в об’єднаній державі спричинили велике невдоволення у багатьох давньоруських князів, які не один рік мріяли заволодіти заможною південно-західною землею Русі. Зростання сили Романа викликало занепокоєння київського князя Рюрика Ростиславича, який знав, що рано чи пізно на його володіння здійснять напад галицькі і волинські полки. Водночас колишній тесть Романа не облишав надії і самому якось зміцнити свій вплив у підкарпатському регіоні Русі. Зростання могутності Романа не входило у плани найпотужнішого тоді князя Русі Всеволода Юрійовича суздальського, який після смерті галицького князя Володимира Ярославича (приблизно у 1198 р.) почав втрачати позиції на півдні східнослов’янського світу. Зайняття Галича Романом викликало невдоволення у його колишніх союзників по подіях 90-х років XII ст. чернігівських князів Ольговичів, які перебували у тісних родинних стосунках із померлим галицьким князем Володимиром Ярославичем і вважали саме себе законними спадкоємцями галицького столу.

Під 1202 р. у Суздальському літописі, як уже вище йшлося, повідомляється: “Âñòà Ðððèè íà Ðîî áí à è î ðèääää è ñîää Íèáîè÷ää à Èúää, õîòú îíèðè è Áèè÷ð íà Ðîî áí à. È óí äðääè Ðîî áí, ñèîú îíèèú Áèè÷÷èèú è Áîèáè äòîñèú è áúáðà à Ðòññèóð çâî èð”¹³.

¹¹ Головки О. Волинська земля на першому етапі громадянської війни у Південно-Західній Русі (1205–1214 рр.) // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Ювілейний випуск. – 2009. – №13. – С. 80–89.

¹² ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 937; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. – С. 132.

¹³ ПСРЛ. – Т. 1. Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому

Питання про хронологію цитованих подій розглянув М.Г. Бережков. За основу для датування їх він взяв час походу Романа на половців, який, на думку дослідника, стався після вказаного вище виступу Романа проти Рюрика. Порівняння ж повідомлення про війну з кочовиками зі свідомством візантійського хроніста Нікити Хоніата про бойові дії руських проти половців (датується автором зимою 1200–1201 рр.) привело вченого до висновку, що конфлікт Романа і Рюрика стався перед цим, а саме в 1200 р.¹⁴ На нашу думку, перебіг подальших подій у Південній Русі дає підстави думати, що запропонована М.Г. Бережковим хронологія подій потребує уточнення, а саме війну Рюрика і Романа слід датувати кінцем 1200 – початком 1201 р., а похід Романа на половців стався взимку 1201–1202 р.

Для підготовки до війни суперникам, особливо Рюрику, треба було докласти чимало зусиль: встановити контакти з чернігівськими князями, домовитися про організацію походу на Галич, зібрати війська. Тому, на наш погляд, виглядає спірним твердження сербського історика Д. Харді, який вважає, що похід Романа на Київ відбувся зразу ж після завоювання Галича, ще до відправлення згаданого вище посольства до Галича, а саме на початку 1200 р.¹⁵ Підготовка походу на Київ, безумовно, потребувала певного часу, тому між завоюванням Галича Романом і його походом на Київ пройшло як мінімум більше року!

Повністю протилежну позицію займав класик російської історіографії XIX ст. С.М. Соловйов. Вчений вважав, що Роман зайняв Галич у 1198 р., а у похід на Галич Рюрик вирішив йти в 1201 році, тобто через три роки, у зв'язку з цим історик ставить питання: чому Рюрик “так довго зволікав з походом проти зятя?”¹⁶ У нас є підстави думати, що ніякого зволікання в діях ні Рюрика, ні тим більше Романа Мстиславича не було!

Обставини виступу Романа Мстиславича проти Рюрика свідчать, що новий галицький князь, який і в цьому випадку проявив себе передбачливим політиком, ретельно готувався до походу. Найголовніше, він вдався до край вишуканої дипломатії. Вище вже йшлося, що в 1200 р. у Константинополі, при дворі візантійського імператора Олексія III уваж-

списку. Издание второе. – Л., 1926–1928. – Стб. 417.

¹⁴ Хониаг Никита. История. – Т. 2 (1186–1206). – Санкт-Петербург, 1862. – С. 245–246; Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. – Москва, 1963. – С. 86.

¹⁵ Харди Ђура. Наследници Кијева: Између краљевска круне и татарског јарма. Студија о државно-правном положаји Галичке и Галичко-Волинска княжевина до 1264 година. – С. 82; близьку позицію щодо швидкого походу Романа на Київ див.: Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С. 154–155.

¹⁶ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Тома 1–2 // С.М. Соловьев. Сочинения. – Кн. 1. – Москва, 1988. – С. 559.

но спостерігали за подіями на Русі, там перебувало посольство галицького князя, яке уклало з Візантією союзню угоду¹⁷. Для Романа важливим було те, що у події у Середньому Придніпров'ї не втрутився могутній північний володар суздальський князь Всеволод, що, ймовірно, також було наслідком вмілої політики нового галицького володаря. Князь Роман налагодив дружні контакти з мешканцями столиці та інших міст “Руської землі”, “чорними клобуками” – торками, берендеями та іншими тюркськими племенами, що мешкали на півдні Київщини. Суздальський літопис пише: “...è áúáðà á Ðóññéóð çáì èð, à Áîéí àèì áðòè (правильніше – Áîéí àèì èðí àè÷è. – О.Г.) èèøàñý Ðððèèà, áðàøà è Ðîì àí ó è ×áðí èè Èéí áóóè àñè ñí àéóí èàøàñý áðàøà è Ðîì àí ó è ÷òì àíðí àíá Ðóññéóò è èñ òáð èðáúà áðàøà è Ðîì àí í àè”¹⁸.

Як тільки військо Романа вступило на Київщину, на його бік перейшли місцеві удільні князі Володимировичі, які перед цим були союзниками Рюрика. Військову допомогу Роману надали “чорні клобуки” та мешканці міст Київщини. Безпосередньо сам похід було здійснено блискавично, військо з Галича “áðà í àáíðçá”, отже, Рюрик до нападу не був готовий.

Коли Роман підійшов до Києва, його мешканці відкрили “áíðí òà Ì í àí èúñèàý á Èíí óðááá èí í òè”¹⁹. Військо Романа Мстиславича увійшло у Нижнє місто столиці. Перевага прихильників князя Романа була настільки відчутною, що невдовзі Рюрик і Ольговичі, які перебували у Верхньому місті, вимушені були вступити у переговори з галицьким князем. Після їхнього проведення Рюрик повинен був покинути Київ і їхати до Овруча, а Ольговичі – повернутися додому.

М.С. Грушевський підкреслює, що Рюрик не користувався повагою у київського населення через його союз із половцями та розпалювання усобиць. Підтримка Романа, на думку вченого, мешканцями пояснюється надією, що новий князь не тільки подолає загрозу зі степу, а і посилить значення Києва в житті Русі. Можна погодитися з думкою вченого, що кияни бачили в особі Романа потенційно сильного володаря, здатного припинити міжкнязівські смути, захистити південний кордон від нападів половців²⁰. Майже аналогічна мотивація була і в інших союзників Романа – мешканців міст Київщини, а також у “чорних клобуків”.

Отже, союзники Романа Мстиславича вимагали від нього проведення активної антиполовецкої політики. Половецькі хани в той час поводилися досить агресивно щодо південноруських земель. З цього погляду князь Роман був досить вигідною фігурою для населення Київщини, оскільки

¹⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 9; Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 193.

¹⁸ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 417.

¹⁹ Там само.

²⁰ Грушевський М.С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1897. – С. 262–263.

не був, на відміну від багатьох інших південноруських князів, пов'язаний якимись політичними або династичними зв'язками з володарями “степу”. Тема боротьби з половцями особливо гостро перед Романом постала не тільки у зв'язку з його київською, а й галицькою політикою.

У зв'язку з розглядом тут степової політики Романа необхідно зупинитися на деяких аспектах взаємин Південно-Західної Русі з кочівниками в X–XIII ст. Перш за все необхідно відзначити, що в історичній літературі традиційно вважається, що між слов'янами-землеробами та тюрками-кочівниками існував доволі чіткий розподіл територій: ліси контролювали перші, а степами володіли другі.

Чимало дослідників традиційно визнають, що степовики лише під час війн періодично появлялися на лісових територіях слов'ян, проте заходили відносно неглибоко і не на дуже тривалий термін. Така ж картина спостерігалася і в протилежному напрямку, а саме у степовій політиці східних слов'ян. Навіть у часи успішних походів на південь руських дружин останні не затримувалися на тривалий час тут, а самі перемоги над кочівниками практично не призводили до розширення територій землеробів у степах.

Зазначимо, що такі уявлення потребують уточнення. Відомо, що навіть у найбільш несприятливі часи слов'янське населення не покидало степ, а певні групи кочівників час від часу відривалися від своїх родинних земель, переходили на постійне проживання на Русь²¹.

Прихід на початку X ст. печенігів у причорноморські степи призвів до підкорення ними степової території Північного Причорномор'я, яке перед цим належало слов'янським племенам тиверців та уличів. Ослаблення печенігів, а також торків під натиском половців змінило докорінно ситуацію не тільки у степовому Лівобережжі, а й у степовому Правобережжі в другій половині XI ст. Про велику потугу половецьких орд свідчить той факт, що наприкінці кочівники не тільки загрожували Київщині, а й здійснювали численні походи на Польщу та Угорщину²². Лише після переможних по-

²¹ Козловский А.А. Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX–XIV вв. – Киев, 1985. – С. 62–71; його ж. Населення Південного Подніпров'я в другій половині XIII – середині XV ст. // *Ruthenica*. – Т. 1. – Київ, 2002. – С. 128–134; Головка О.Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі і проблеми витоків українського козацтва // *Український історичний журнал*. – 1991. – №11. – С. 32–38; його ж. Проблеми дослідження історичних попередників українського козацтва // *Історія українського козацтва*. – Том перший. – К., 2006. – С. 18–36; Бубенок О.Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). – К., 1997. – 224 с.; Князький І.О. Славяне, волохи і кочевники Днестровско-Карпатских земель (конец IX – сер. XIII вв.). – Коломна, 1997. – 271 с.; та ін.

²² *Galli Chronicon*. – L.II,19 (хроніку Галла Аноніма цитуємо за виданням: *Chronica Polonorum // Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* (далі – MGH

ходів Русі на початку XII ст. проти степовиків ситуація в прикарпатському регіоні змінилася. Це дало можливість галицьким князям у першій половині XII ст. поступово розширювати свій вплив на південний схід уздовж Дністра, але половецький фактор продовжував час від часу відігравати на Правобережжі Дніпра серйозну роль.

На жаль, стан джерел не дозволяє вималювати у повному вигляді картину взаємин Південно-Західної Русі з кочівниками, але деякі факти, які ми знаємо, вельми красномовні. Зокрема, що під 1157 р. германський імператор Фрідріх I Барбароса згадує “партів” (половців) серед народів, які допомагали полякам у боротьбі проти нього²³. Під 1182 р. польський хроніст Вінцентій пише про половців, які поряд з іншими союзниками белзького князя Всеволода воювали з польським військом, що взяло в облогу Берестя. Проте за часів володарювання у Галицькому князівстві Володимирка Володаревича і Ярослава Осмомисла галицький вплив на степову територію між Дністром, Серетом і Нижнім Дунаєм (літописну Берладь) був досить значним. Вірогідно, що на межі XII–XIII ст. в умовах нового підсилення активності половців ситуація у зазначеному регіоні змінилася на користь кочівників, що турбувало не тільки південноруських князів. Під 1199 р. Кадлубек пише про наміри Лешка використати Романа для підкорення Кракову не тільки Русі, а й земель “партів” (половців)²⁴. Зазначимо, що ця звістка є побіжним аргументом на користь того, що і Мала Польща була зацікавлена у стабілізації ситуації в Дністровсько-Серетському межиріччі, через який проходила частина трансконтинентального торгового шляху Західний Буг – Дністер, який, у свою чергу, йшов на Балкани та у Візантію²⁵.

З кінця XII ст. в низинах Дністра та Дунаю спостерігається різке зростання активності половецьких орд. І.О. Князький вважає, що тоді в цьо-

SS). – Т. 9. – Hannoverae, 1851. – P. 418–478); Повесть временных лет. – Ч. 1. – Москва, Ленинград, 1950. – С. 141; Летописец Переяславля-Суздальского. – Москва, 1851. – С. 51; *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* // *Scriptores rerum Hungaricarum*. – Vol. 1. – Budapestini, 1937. – P. 424–425; *Chronicon Monacense* // *Ibid.* – Vol. 2. – Budapestini, 1938. – P. 80.

²³ Лист Фрідріха I Барбароси до Вібальда наводимо за вид.: *Monumenta Poloniae Historica* (далі – МРН). – Т. 2. – Lwów, 1872. – P. 22.

²⁴ *Vincentii Chronicon*. – L. IV, 19, 24 (хроніку Вінцентія Кадлубка наводимо за виданням: *Magistri Vincentii Chronicon Polonorum* // МРН. – Т. 2. – P. 193–449).

²⁵ Пришляк В. Середньовічні шляхи галицько-волинських земель в епоху Романовичів // *Галичина та Волинь у добу середньовіччя: До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. – Львів, 2001. – С. 221–228; Коновалова І.Г., Перхавко В.Б. *Древняя Русь и Нижнее Подунавье*. – Москва, 2000. – С. 162–174; Головка О. Межиріччя Дністра та Дунаю в політичному житті галицької землі (XI–XIII ст.) // “Слово о полку Ігоревім” та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Галич, 24 жовтня 2007 року. – Галич, 2007. – С. 3–16.

му регіоні навіть склалося нове половецьке об'єднання – Придунайська Куманія²⁶. На нашу думку, активну роль у подіях на Дунаї відіграло Придніпровське об'єднання половців. Нова ситуація у степовому краї викликала велике занепокоєння мешканців Галичини, бо несла загрозу пов'язаному з нею слов'янському населенню Придністров'я, зачіпала інтереси всіх південноруських земель та їхніх володарів.

М.Ф. Котляр, розглянувши повідомлення візантійського автора Нікити Хоніата про війну Романа Мстиславича з половцями і порівнявши цю інформацією з даними про інші події візантійської історії, зробив висновок, що десь у 1197–1198 рр. відбувся похід Романа Мстиславича, який тоді ще не був галицьким князем, проти половців. На думку вченого, цей похід передував антикочовим акціям руського князя початку XIII ст., про які розповідають давньоруські літописи²⁷. У свій час ми погодилися з таким висновком²⁸, проте зараз вважаємо, що він потребує перегляду. Інформація Нікити Хоніата про війну Романа з половцями, яка, до речі, дається у зв'язці з повідомленням про війну Романа з Рюриком, не є хронологічно прив'язаною, а узагальненою, охоплює низку різних за часом подій²⁹. Отже, вагомих аргументів, на нашу думку, на користь можливості походу проти половців Романа наприкінці 90-х років XII ст. немає. Навряд чи володар Волинського князівства, яке не межувало зі степом, мав гостру потребу воювати з кочівниками.

Водночас ми не можемо підтримати і погляд М.Г. Бережкова, який прагне використати інформацію візантійського історика для з'ясування часу здійснення першого походу галицького князя Романа проти кочівників. Цю виправу дослідник датує зимою 1200–1201 р.³⁰, хоча є більше підстав довіряти безпосередній літописній хронології. Отже, можна погодитися з позицією польського дослідника Х. Гралі про те, що було тільки два походи проти половців на початку XIII ст.³¹, а перший з них відбувся взимку 1201–1202 р.

Про цей похід Романа Мстиславича проти половців суздальський літописець повідомляє лаконічно, але досить змістовно: “Оїа̄ ж̄а̄ с̄е̄ӣ Ѡ̄ ої̄а̄е̄ Дї̄ӣ аї̄ еї̄ӯс̄ӯ і̄а̄ і̄ і̄е̄і̄а̄о̄е̄ е̄ а̄с̄ӯ а̄а̄ж̄а̄ і̄ і̄е̄і̄а̄а̄-Ѡ̄н̄е̄Ѡ̄а̄ е̄ і̄ д̄е̄а̄а̄а̄ і̄ і̄е̄і̄ і̄а̄ і̄ і̄і̄а̄і̄ е̄ а̄б̄Ѡ̄Ѡ̄ о̄д̄н̄Ѡ̄Ѡ̄ӯі̄ н̄е̄Ѡ̄Ѡ̄ і̄ і̄і̄а̄н̄д̄а̄і̄ і̄ о̄ і̄е̄і̄ і̄е̄ і̄ о̄ і̄ е̄б̄”³². “Вежами” в давньоруських літописах називалися місця стійбищ кочовиків³³, у цьому

²⁶ Князький І.О. Византия и кочевники южнорусских степей. – Коломна, 2000. – С. 91–103.

²⁷ Котляр М.Ф. Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р.? // Український історичний журнал. – 1965. – №1. – С. 119–120.

²⁸ Головка О.Б. Роман Мстиславич та його доба. – С. 140.

²⁹ Хоніат Нікита. Історія. – Т. 2 (1186–1206). – С. 245–246.

³⁰ Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. – М., 1963. – С. 86.

³¹ Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mścislawowicza. – S. 115–127.

³² ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 418.

³³ Новосельцев А.П. Термин “вежа” в древнерусских источниках // Древнейшие государства на территории СССР. 1987 г. – Москва, 1989. – С. 17–18.

Датування нападу на Київ визначається досить точно, оскільки попередні літописцем була зафіксована у небі зіркова активність (“...è àè-ààøè æà í àòèè òà+áí èà çààçáí íà áÚñ í à í áááñè, í òí ðáàòó áíñ çáàçáÚ í à çáí èþ, ì í àòè àèàÚèì à, ýèí èíí ÷èí ç, çí àì áí ùà áí à í áááñè èèè áí çáàçáàò èèè à ñèí òè èèè à èýí á èèè àðáðì ÷èí í à í à áí áðì áÚááàòò, íí çí àì áí èà ñèèè í à çèí áóáàðòù”), яка припала на 18 жовтня 6710 (1202/3) березневого року (так звані Леоніди)³⁸.

Катастрофічна ситуація, що виникла на півдні Русі, вимагала рішучих дій Романа. Галицький князь у лютому 1203 р. уклав мирну угоду з Рюриком. Рюрик отримав можливість повернутися до Києва, але мав фактично відмовитися від свого союзу з половцями і вести спільну з Романом політику. Гарантом цієї угоди став, по суті, Всеволод. Відомо, що тоді до Суздаля прийшло посольство від Романа, яке висловило Всеволоду прохання Романа – сприяти відновленню мирних відносин між галицьким і чернігівським князями. Через деякий час остання угода була також укладена³⁹.

Наслідком подальших дипломатичних зусиль Романа стало створення великої коаліції руських князів проти половців. Серед них, зокрема, літопис згадує, крім Романа, Рюрика Ростиславича, переяславського князя Ярослава, сина Всеволода Юрійовича Велике Гніздо, племінників Рюрика Мстиславичів. Другий похід у степ також відбувся взимку (“áÚñ æà òí à-àà çèì à èþòà è í íèíáòáí áÚñ òááí òà ááèèèà”). У черговий раз галицький князь використав для виправи природний фактор, і, вочевидь, військо русів знову напало на зимовища половців, що принесло велику перемогу коаліції південноруських князів. “È áçýøà ðòñèèè èí ýçè ííèí ó ì ííáí, è ñòááà èò çáýøà è áíçðàðèøà áí ñáíý ñè ñ ííèííí ì ííáèí ”⁴⁰.

Датування часу другого походу Романа у степ встановлюється на підставі двох точних дат, а саме з’ясованої вище дати нападу Рюрика і половців на Київ, який стався 2 січня 1203 р., та чітко відомої із західних джерел дати смерті Романа Мстиславича – 19 червня 1205 р. Судячи із хронології Суздальського літопису, який відносить похід Романа на початок 6713 (1205/6) року, виправу Романа та його союзників до степу слід було б віднести саме на початок 1205 р. Але цьому суперечить дві важливі обставини. Після походу на половців Роман, Рюрик та Ростислав Рюрикович прибули до Переяслава, де при дворі місцевого князя Ярослава Всеволодовича відбулися переговори (“...í ðèáòááú áÚá ó øþðèí à ñáíááí ó í áðáýñèááèè. Óò áÚèí ì èðíííèíæáí èà à áíèí ñòáò, èòí èáèí òáðí àè çà ðòñèóþ çáí - èþ”). Потім між учасниками виник конфлікт, внаслідок якого Роман захопив Рюрика, його дружину та доньку, відвіз до Києва і постриг їх у ченці (“...ðíí áí àí ðþðèèà è ííñèà à Èèáà è ííòðèæáà à ÷áðí òè è æáí ó ááí è àÚáðü ááí”), а синів Рюрика Ростислава та Володимира захопив у за-

³⁸ Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. – С. 87.

³⁹ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 420.

⁴⁰ Там само.

ручники і відвіз до Галича⁴¹. Події у Південній Русі, є підстави думати, зовсім не відразу стали відомі у Суздалі. Суздальський князь Всеволод звернувся до Романа з ультиматумом звільнити Рюриковичів. Галицький князь не тільки задовольнив цю вимогу, а й зробив старшого із братів київським князем. Оскільки за цей же час (від завершення походу до кінця весни 1205 р.) Роман Мстиславич мав провести значну роботу по підготовці до своєї виправи у Польщу⁴², встановлення хронології другого походу на половців Романа січнем 1205 р. викликає серйозні заперечення.

М.Г. Бережков у своєму капітальному дослідженні давньоруської хронології також визначає складність датування подій, які вміщені до тексту Суздальського літопису цього часу⁴³. І, нарешті, смерть Романа в зазначеному літописі вміщена під 6714 (1205/6) березневим роком, тобто на рік пізніше, ніж вона відбулася насправді. Отже, є підстави думати, по-перше, про штучний поділ літописної інформації, яку вміщено у статті 6711 та 6712 рр., оскільки події, викладені в них, мали б бути згадані під одним 6711 роком, а по-друге, це для нас є найбільш важливим, що другий похід Романа на половців відбувся, вірогідно, наприкінці 1203 – на початку 1204 р.⁴⁴

Розглядаючи події зими – весни 1203 р. на півдні Русі, можна однозначно стверджувати, що боротьба проти кочівників була дуже важливою для Романа. Погодившись на певний час на компроміс з організаторами нападу на Київ Рюриком та Ольговичами, Роман створив умови для утворення потужної коаліції проти половців, здійснення успішного походу у степ. Перемога ж над степовиками відкривала можливість для відновлення існуючого на півдні Русі до січня 1203 р. статус-кво.

Своїм походом на половців Роман прагнув розколоти, посварити та ослабити своїх суперників, які розорили Київ. Можливо, це вчасно відчували Ольговичі, які не взяли участі у зимовій 1203/4 р. виправі Русі проти половців. Вміла політика галицького князя сприяла зміцненню його стосунків з давніми союзниками – київським населенням і «чорними клобуками», які стояли чітко на антиполовецьких позиціях і ворожо ставилися до Рюрика. Князь Роман, як вище зазначалось, наділив всіх своїх нещодавніх союзників по походу проти половців земельними володіннями, Рюрика постриг у ченці, а його синів Ростислава і Володимира захопив у заручники, щоб утримувати їх у Галичі⁴⁵.

⁴¹ Там само.

⁴² Головки О.Б. Останній похід князя Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці // Український історичний журнал. – 2009. – №4. – С. 28–48.

⁴³ Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. – С.87–88.

⁴⁴ Зимою 1203–1204 рр. датує спільний похід Романа та Рюрика М. Димник, проте не наводить аргументацію на користь вибору цієї дати. Див.: Dymnik M. Rjurik Rostislavich (d.1208?): the Unsung Champion of Rostislavichi // Ruthenica. – Вип. 8. – К., 2009. – С. 58.

⁴⁵ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 420.

з інформацією Хоніата дає, на наш погляд, підставу думати, що зазначені автори написали свої розповіді про війну русів із половцями саме під впливом хроніки Хоніата. Це свідчить про те, що антиполовецька політика Романа, його успіхи у боротьбі з кочівниками мали великий резонанс у Візантії.

Така ж сама реакція спостерігалася і на Русі. Зокрема, успішна степова політика галицького князя відбилася на формуванні тексту уславлення князя Романа у вигляді преамбули до Галицько-Волинського літопису, де Роман Мстиславич порівнюється з Володимиром Мономахом, який на початку XII ст. здійснив разом із Святополком Ізяславичем низку вдалих походів проти кочівників⁵³: “Ī āīēāøā āñēī īīāī āī ūñēūī ūçūēīī ōī ā ī ōādīñ-ōūř, ōī āūøā īī çāī īāāāāī ū āī æēī : ōñōðāī ēē āīñū īā īīāāī ūū ūēī ēāā; ñāðāēō æā āūñōū, ūēī ē ðūñū, ē āōāūøā ē ēīðēīāēē; ē īðāōī æāðō çāī ēř ēō, ūēī ē īðāē, ōðāāīð āī āā, ūēī ē ōōð. Ðāāīīāāøā āī āāāō ñāīāī ō ī īīīī āðō, īīāōāēāøāī ō īīāāī ūū ēçī āēēūī ū, ðāēīī ūū īīēīāōē...”⁵⁴

Виникає питання про місце зіткнень Романа з половцями. Як нам здається, судячи з перебігу подій на Русі, руський князь організовував свої виправи на Київщині, а потім здійснював походи у район Дніпровських порогів, де і розташовувалися згадані вище половецькі “вежі”. Завдавання ударів по головних центрах половців призводило до того, що останні були вимушені відмовитися на певний час від своєї експансії на Балканський півострів.

У хроніці польського середньовічного історика Яна Длугоша та Густинському літописі розповідається про те, як після захоплення Константинополя хрестоносцями колишній вже імператор Олексій Ангел вирушив до Галича до князя Романа Мстиславича. Польський автор пише: “Аскарій (так Длугош називає Олесія III. – *О.Г.*) же, константинопольський імператор, після завоювання міста (хрестоносцями. – *О.Г.*) дістався морем Понтійським до Терсони (Херсона. – *О.Г.*), а звідти згодом прибув до Галації, або Галицької області, яка є частиною Руссії, що досі перебуває під Польським королівством, будучи милостиво і гуманно прийнятий князем Руссії Романом, деякий час перебував там (*Ascarius autem Constantinopolitanus imperator capta urbe versus Ponticum mare Tersonam transit, et abinde postea Gallaciam alias Halicziensem provinciam, que est pars Russie hactenus sub Polonorum Regno consistens, pervenit et a Romano Russie duce benigniter et humane susceptus, tractatus atque habitus aliquanto tempore illic permansit*)”⁵⁵.

⁵³ Головка О.Б. Давня Русь і хрестові походи // Східний світ. – Вип. 2. – Київ, 2001. – С. 20–27.

⁵⁴ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 715–716; ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 715–716. Про виникнення парадигми ідеального володаря Романа Мстиславича в ідеологічному житті Русі XIII ст. див.: Головка О.Б. Парадигма Романа Мстиславича // Княжа доба. – Т. 1. – Львів, 2007. – С. 59–66.

⁵⁵ Długossii Ioannis Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. – Varsavae, 1973. – L. 5–6. – P. 177. Польський переклад цього фрагмента див.: Długosza

У Густинському літописі повідомляється: “Í íè æå (хрестоносці. – О.Г.) í ðëéáíøà éí Òaðëaðååó í íðåí , è íaðåóíøà Åëåêñåý Áíååëå öåðý Åðå÷åñëåí, í ååíðíåå, èõ æå Åëåêñåé öáíýñý, è ñåí ó æå ýéí í å èí åý åí Åðåóåó í èëíåí æå ñååå í ðëýóííåí, ñååí ðååë í ðåååëå öåðñòåí Ëñååëëð, í ñëåí ååí ííí ó åðåðó ñåíåí ó, à ñåí ñí ñåíåí è åíýðó è ñí í íí-æåñòåíí åíååðñòåå è ñíëðíåëó ííåååå å ðóñëóð çåí ëð éí ðíí åí ó í ñòëñëååë÷ó, å Ååëë÷”⁵⁶.

У літературі ця історія викликала дискусію у науковців: частина вчених заперечують можливість події⁵⁷, інші історики довіряють повідомленням вказаних пам’яток⁵⁸. Так, зокрема, М.Ф. Котляр у низці своїх праць на підставі того, що ця подія не знайшла відбиття в сучасних джерелах, висловлює сумнів у тому, що вона відбулася. На думку вченого, вивчення самої біографії Олексія III Ангела не дозволяє знайти якийсь період у його житті, коли б він міг здійснити свою подорож до Русі⁵⁹.

На противагу цьому погляду О.В. Майоров доводить, що джерела, зокрема анонімний автор початку XIII ст. у творі “Балдуїн Константинопольський”, свідчать про перебування Олексія у другій половині 1203-го – на початку 1204 р. (тобто не після, а до захоплення учасниками Четвертого Хрестового походу столиці Візантії, яке сталося 12–13 квітня 1204 р.!) у болгарського царя Івана Калояна (“І так увійшовши до Константинополя й розшукуючи Олексія, [хрестоносці його] не знайшли, бо разом з п’ятьма тисячами людей [він] втікає до Іоанна, короля Валахії”). О.В. Майоров на підставі цього пише: “Повідомлення анонімної хроніки дає підстави вважати, що колишній імператор Візантії Олексій III у період після вересня 1203 й до квітня 1204 рр. (тобто близько півроку) перебував у межах болгарських володінь з метою пошуків військових союзників проти хрестоносців. Отже, він мав достатньо часу та можливостей для прямих стосунків із сусіднім Галицько-Волинським

Jana Roczniki czyli Kroniki slawnego Krolestwa Polskiego. – Т. 5–6. – Warszawa, 1973. – С. 222.

⁵⁶ Густынская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1843. – Т. 2. – С. 327.

⁵⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 12; Grala H. Tradycja dzieopisarska o robycie wladycy Byzancjum w Haliczu (Jan Długosz i kronicarz hus-tynski) // Kwartalnik historyczny. – 1986. – №3. – С. 639–661.

⁵⁸ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1993. – С. 515; Пшик В. Ангел у Галичі (Про перебування візантійського імператора Олексія III Ангела на галицько-волинських землях) // Літопис Червоної калини. – 1995. – №1. – С. 2–6, 9; Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 59; Грабовецький В. Галич – столиця Ростиславовичів і Романовичів у міжнародних взаєминах XII–XIII ст. // Галич і Галицька земля. – К.; Галич, 1998. – С. 43; та ін.

⁵⁹ Котляр М.Ф. До питання про втечу візантійського імператора в Галич у 1204 р. // Український історичний журнал. – 1966. – № 3. – С. 112–117; його ж. Галицко-Волинская Русь и Византия в XII–XIII вв. (связи реальные и вымышленные) // Южная Русь и Византия. – К., 1991. – С. 20–33; та ін.

князівством та навіть для особистого відвідування Галича”⁶⁰. Незважаючи на пізні походження джерел, вважаємо версію про можливі контакти Олексія III з Руссю цілком вірогідною. Проте є підстави думати, що тоді Олексій III спілкувався з Романом не в Галичі, а у підконтрольних Галичу карпато-дунайських землях берладників або взагалі саме з цими берладниками, які в цей час були союзниками болгар. Згаданим же у хроніці Длугоша та у Густинському літописі “Галичем” міг бути відомий із джерел Галац у Нижньому Подунав’ї. Якщо припустити, що згадана Яном Длугошем та автором Густинського літопису поїздка Олексія III до Галича відбулася, реально вона не могла дати якихось серйозних політичних наслідків.

Нікіта Хоніат відзначав велику загрозу Константинополю з боку не тільки половців, а й валахів⁶¹. Під останніми грецький автор розумів, вочевидь, болгар, які тоді вели боротьбу за визволення своєї країни з-під влади візантійців. Ще на початку XI ст. Болгарія була захоплена візантійцями, однак болгарський народ не скорився грекам і протягом десятиліть вів боротьбу за визволення. Є підстави думати, що, крім половців, болгарам у боротьбі з греками допомагали представники слов’янського населення межиріччя Дністра, Серету та Нижнього Дунаю. За даними того ж Хоніата, в 1186 р. у вирішальних битвах з візантійськими військами активну участь як союзники болгар, крім половецьких загонів, брали якісь “тавроскіфи”.

Вчені давно висловились на користь того, що під останніми грецький історик розумів русів⁶². Є підстави припускати, що цим участь русів-подунайців у болгаро-візантійській війні повністю не вичерпується, проте інформація інших візантійських джерел не дає достатньо чіткої картини про етнічну характеристику союзників болгар в інших епізодах боротьби останніх з Візантійською імперією. Вірогідно, що і на початку XIII ст. східнослов’янське населення Подунав’я продовжувало активно впливати на перебіг подій у Болгарському царстві. Так, 1207 р., за повідомленням Георгія Акрополіта, в країні русів знайшов притулок племінник болгарського царя Івана Калояна – Іван-Асень, звідси він на чолі руського війська вирушив до Болгарії, зайняв столицю країни, ставши болгарським царем: “Перший з них цар болгарський, Асан, мав двох синів: Іоанна та Олександра. Перший з них під час володарювання болгарями згаданого вже нами Ворили втік до країни русів, прожив тут досить довго і, зібравши собі декілька дружин, почав боротися за батьківську спадщину: вступив у

⁶⁰ Майоров О. Зовнішня політика Галицько-Волинської Русі часів Четвертого Хрестового походу: стосунки з Німеччиною, Візантією та Польщею. – С. 125; його ж. Из истории внешней политики Галицко-Волынской Руси времен Романа Мстиславича. – С. 90.

⁶¹ Хоніат Нікіта. Истoрия. – Т. 2 (1186–1206). – С. 245–246.

⁶² Успенский Ф.И. Образование Болгарского царства. – Одесса, 1879. – С. 33–38.

війну з Ворилою, перемиг його і став володарем доволі значної країни”⁶³. В.Т. Пашуто пише, що Іван-Асень побував у Києві, а військо набрав “у причорноморському Пониззі”⁶⁴. Деякі науковці вважають, що Іван-Асень перебував у Галицькому князівстві⁶⁵. Але у давньоруських джерелах ніяких відомостей про цю поїздку болгарського царевича на Русь немає. До того ж у той час у Галичині відбувалася запекла політична боротьба і про надання місцевими володарями допомоги болгарському царевичу не могло бути й мови. Це, вірогідно, стосується і Києва, який у той час вже не був потужним суб’єктом політичного життя Східної Європи. Тому, на наш погляд, більш вірогідно, що підтримку царевичу Івану-Асеню надали слов’яни-подоунайці (берладники), які і в попередній час були союзниками болгар.

Наведені в цій статті факти свідчать, що у багатогранній політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича значне місце посідала степова політика, реалізація якої допомагала утвердженню влади цього володаря у Південній Русі та істотно впливала на ситуацію на Балканському півострові в перші роки XIII ст.

⁶³ Хроніку Георгія Акрополіта наводимо за вид.: Христоматія по історія на България. – Т. 2. – София, 1978. – С. 85–86. Див. також: Летопись великого логофета Георгія Акрополита. – Санкт-Петербург, 1863. – С. 38–39.

⁶⁴ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 266.

⁶⁵ Котляр М.Ф. Русь на Дунаї // Український історичний журнал. – 1966. – № 9. – С. 19–20; Павлов П. Древнеруските броднице в българската история // Сборник българо-украински връзки през вековете. – София, 1983. – С. 119.